

Flygtninge fra Hitler-Tyskland

EN INDFØRING I EKSILFORSKNINGEN

AF

HANS UWE PETERSEN

1. Problemstilling

I årene efter magtoverdragelsen til nazisterne i 1933 blev omkring en halv million mennesker fordrevet fra Tyskland og siden fra den tyske fascismes voksende magtområde.¹ Årsagen hertil var diktaturets udvikling og nazisternes opgør med dels deres erklærede fjender, dels deres politiske modstandere. I dette opgør anvendtes forskellige midler: lovgivning, administrative forholdsregler, terror, fysisk udryddelse, forfølgelse uden for diktaturets umiddelbare magtområde og propaganda i og udenfor Tyskland.

Flygtningene udgjorde i social, politisk, ideologisk, religiøs og nationalitetsmæssig henseende en sammensat strøm af mennesker. De havde dog det fælles træk at være politiske flygtninge. De blev tvunget i landflygtighed på grund af udviklingen i Hitler-Tyskland og den politiske tvang som var en følge af de herskende samfundsmæssige forhold. Tre i sig selv inhomogene »grupper« satte deres præg på flygtningestrømmen. Det er for det første ofrene for antisemitismen, der udgjorde den langt overvejende del af de fordrevne.² For det andet drejer det sig om nazisternes politiske modstandere fra især arbejderbevægelsens politiske og faglige organisationer. For det tredje forlod størstedelen af de mest betydningsfulde forfattere samt en række andre intellektuelle Hitler-Tyskland.³

¹ Baggrunden for denne artikel er et projekt om »Eksil i Danmark. Hitlerflygtningene i Danmark. En regionalstudie i landflygtighed og politisk eksil«, som støttes af Statens humaniske forskningsråd.

² Forsigtige skøn taler om 278.500 flygtninge fra Tyskland og 125.000 fra Østrig. For nærmere oplysninger om flygtningestrømmens omfang se: Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933, München/London/New York/Paris 1980-83, bd. 1 + 2, Introduktion.

Disse tre grupper var dog ikke hermetisk afgrænsede i forhold til hinanden, og de overlapper hinanden. Flygtningenes aktiviteter i tilflugtslandene blev præget væsentligt af, om landflygtigheden betragtedes som et politisk eksil eller som en »udvandring« for altid. Flygtningenes selvforståelse mht. deres situation, landflygtigheden og fremtidsforestillinger var dog ikke statisk, men undergik – til dels betydelige – forandringer.⁴

Flygtningestrømmen forløb i fire faser. Den første flugtbølge blev udløst umiddelbart efter den 30.1.1933 og den tiltagende terror efter rigsdagsbranden. Den anden fase begyndte med vedtagelsen af de racistiske og antisemitiske love, de såkaldte »Nürnberglove« i september 1935. Et nyt vendepunkt udløstes med annekserne af Østrig i marts 1938. Den fjerde fase indledtes med krigsudbruddet og strakte sig til det generelle udrejseforbud og til de begyndende deportationer i november 1941.

Flugten antog forskellige former, der spændte fra legal udrejse over udvandring til illegal »udrejse« og dermed også tit til illegal indrejse i tilflugtslandet.⁵ Flugtomstændighederne blev desuden præget af, om den enkelte havde mulighed for at medføre sine ejendele, om han eller hun havde forbindelser i tilflugtslandet og hvordan opholdsbetingelserne tegnede sig dér, om flugten var forberedt gennem en organisation eller om den var uforberedt og eventuelt skete helt på egen hånd.

Hitlerflygtningene blev i årene 1933 til 1945 spredt over det meste af verden, og de fleste måtte i løbet af disse år flygte mere end én gang. Den geografiske fordeling blev præget af landflygtighedens karakter, de forskellige landes flygtningepolitik og den generelle internationale udvikling. De flygtninge, der fra tilflugtslandene søgte at fortsætte kampen mod Hitler-fascismen, slog sig i første omgang ned i Tysklands nærmeste nabolande. Centre for det politiske og kulturelle eksil var især Frankrig og Tjcekoslovakiet, mens Danmark og Sverige spillede en langt mindre rolle. Efter München-aftalen i 1938 og krigens udbrud i 1939 flygtede mange påny. Mens Storbritannien, på grund af ændringer i sin flygtningepolitik, nu fik den afgørende betydning som tilflugtsland i Europa, blev USA det vigtigste blandt de ikke-europæiske stater. Blandt de flygtninge, der mente at måtte forlade deres hjemland for altid, spillede de forskellige

³ Middell, E.: Exilliteraturforschung, i: Weimarer Beiträge, 27. årg. 1981, hft. 4, s. 5.

⁴ Denne klassificering rejser nogle terminologiske spørgsmål, der behandles nedenfor.

⁵ Flugten og landflygtigheden er skildret i en række samtidige litterære værker. Bl.a. Erpenbeck, F.: Emigranten (1937), Berlin/Weimar 1983; Frank, B.: Der Reisepass (1937), München 1980; Merz, K.: Ein Mann fällt aus Deutschland (1936), Frankfurt/M. (Ffm.) 1982; Feuchtwangen, L.: Exil (1939), Ffm. 1982; Mann, K.: Der Vulkan (1939), Reinbeck bei Hamburg 1982.

lande udenfor Europa fra starten af en større rolle som tilflugtssted. Medlemmer af jødiske trossamfund og zionistiske organisationer forsøgte igennem hele perioden at komme til det daværende Palæstina.⁶

På det internationale plan aftvang Hitlerflygtningene de forskellige tilflugtslande og Folkeforbundet en stillingtagen. Spørgsmålet blev første gang rejst på forbundets generalforsamling i efteråret 1933 og i december samme år udnævntes en højkommisær for flygtninge fra Tyskland.⁷ Denne iværksatte initiativer vedrørende flygtningenes opholds- og arbejdstilladelser og socialforsorg, tilvejebringelsen af et identifikationscertifikat m.v. To år senere nedlagde den første højkommisær dog sit mandat på grund af de vanskeligheder han mødte i arbejdet. Der blev udnævnt en ny højkommisær. Mens højkommisariatet i første omgang af hensyn til Tyskland var blevet dannet som en autonom institution, blev det nu efter langvarige forhandlinger og Tysklands udmeldelse af Folkeforbundet lagt ind under dette. På en regeringskonference i 1936 vedtoges med udgangspunkt i flygtningekonventionen fra 1933 en foreløbig statut om Hitlerflygtningenes juridiske stilling, der efter nogle udskydelser førte til vedtagelsen af en særlig konvention på en ny konference i februar 1938.⁸ Formålet hermed var at skabe grundlaget for en ensartet behandling af alle flygtninge og i forlængelse heraf at opbygge én centraliseret flygtningeorganisation indenfor Folkeforbundet. Parallelt hermed tog USA's regering initiativ til endnu en konference, der blev gennemført i juli 1938 i Evian og som førte til dannelsen af et internationalt regeringsudvalg, der arbejdede snævert sammen med højkommisariatet. Det internationale statslige flygtningearbejde bar dog kun få frugter. Det skyldtes blandt andet, at de enkelte regeringer ikke var indstillet på at bidrage økonomisk til hjælpearbejdet. De internationale bestræbelser og de forskellige landes nationale flygtningepolitik stod fra

⁶ De tilgængelige tal om flygtningenes fordeling på enkelte lande formidler kun til en vis grad et indtryk af fluktuationen. Således er der i alle lande betydelig forskel på antallet af personer, der opholder sig mere permanent, og antallet af »transit-flygtninge«. I Frankrig opholdt der sig før krigen i alt ca. 35.000, i Tjcekoslovakiet indtil 1938/39 ca. 20.000, heraf mere permanent årligt 1.500–2.000, i England var der i 1939 ca. 20.000 og i 1940 ca. 63.000, gennem Danmark passerede der ca. 20.000, mens der i 1934 var ca. 800 og i 1940 ca. 1.600 med mere fast ophold.

⁷ Jvf. Folkeforbundets resolution af 11.10.1933 i Rigsdagstidene 86. samling 1933/34, tillæg A, sp. 4884 (Beretning ang. folkeforbundets 11. forsamling). Se også Petersen, H.U.: Viel Papier aber wenig Erfolg. Dänemark und die internationale staatliche Hilfsarbeit für die Flüchtlinge vor dem deutschen Faschismus (1933–1939), der bliver offentliggjort i tidsskiftet »Exil«.

⁸ Konventionen af 28.10.1933 er aftrykt i Lovtidende 1936, afd. A, sp. 49–64. Både denne og konventionen af 10.2.1938 er også aftrykt i Simpson, J.H.: The Refugee Problems, London 1939, s. 566–595.

starten af i et gensidigt spændingsforhold, idet de enkelte regeringer gjorde deres stillingtagen afhængig af de andre landes politik. Som følge heraf fik konventionen fra 1938, der alene blev ratificeret af Frankrig, kun begrænset betydning.

De enkelte landes flygtningepolitik havde ikke kun betydning for Hitlerflygtningene, men blev i sig selv et både inden- og udenrigspolitisk spørgsmål. Landflygtighedens vilkår blev præget af de eksisterende økonomiske, sociale og politiske forhold i de forskellige lande på den ene side og disse landes relationer til og politik overfor Tyskland på den anden side. Især blev spørgsmålet om opnåelsen af arbejdstilladelse, der i de fleste lande under henvisning til den økonomiske krise blev håndhævet yderst restriktivt, en afgørende faktor. Dertil kom flygtningepolitikens konsekvenser for de fordrevnes mulighed for at deltage i det almindelige politiske og kulturelle samfundsliv og for at udfolde aktiviteter rettet mod det fascistiske Tyskland. Under ét betragtet, øvede disse forhold igen indflydelse på flygtningenes selvforståelse, på deres integration eller disintegration i tilflugtslandene og dermed også på deres holdning til udviklingen i Tyskland.

Krigens udbrud forværrede generelt situationen. I en række lande blev de landflygtige interneret eller tvunget til at flygte påny. Dette viste sig at være forbundet med betydelige vanskeligheder grundet de skærpede ud- og indrejsebestemmelser samt de begrænsede rejsemuligheder i det hele taget.⁹ Med Hitler-Tysklands besættelse af en række lande ophørte disse med at være reelle tilflugtssteder, og det kom til deportationer og udlevering af flygtninge til nazisterne. Ved siden af en sådan ufrivillig afslutning af landflygtigheden, kunne denne også afsluttes gennem dødsfald, selvmord, tilbagevenden til Tyskland før og efter krigens afslutning eller ved forbliven og integration i tilflugtslandet.

Den forskning der beskæftiger sig med den her skitserede problemstilling, går internationalt under betegnelsen eksilforskning. Sammenfattede betragtet, vedrører denne forskning enkeltpersoner, grupper af mennesker, organisationer, samfund, folk og stater samt disses forskellige indbyrdes forhold i perioden 1933–1945. Der spørges efter disse menneskers fordrivelse og flugt samt årsagerne hertil, deres forfølgelse gennem nazisterne, flygtningestrømmens sammensætning, landflygtighedens karakter som emigration/immigration eller politisk eksil, flygtningenes forhold og aktiviteter i tilflugtslandene og på det internationale plan samt disse aktiviteters forhold til og sammenhæng med modstandskampen mod den tyske fascisme.

⁹ Jvf. den litterære skildring heraf i Seghers, A.: *Transit*, Darmstadt/Neuwied 1977.

2. Eksilforskningens udvikling

Eksilforskningens historiografi er præget af tre karakteristiske forhold: For det første finder man spiser til en videnskabelig beskæftigelse med emnet allerede kort tid efter det fascistiske diktators etablering.¹⁰ For det andet har eksillitteraturen i bredeste forstand fra starten indtaget en central plads i eksilforskningen. Og for det tredje har eksilforskningen formet sig i snæver sammenhæng med den generelle politiske udvikling. Dermed kan det historiografiske forløb også opdeles i foreløbigt tre faser: 1) Fra 1933 til efterkrigsopgørets afslutning; 2) under den kolde krig; og 3) under den internationale afspænding. Den tredje fase, der tog sin begyndelse i anden halvdel af 1960'erne, er dog igen blevet påvirket af tilbageslaget i afspændingsprocessen. Dette har imidlertid ikke medført en ny stilstand i forskningen, som det var tilfældet under den kolde krig.

I *den første fase* blev eksilforskningen med få undtagelser drevet af Hitlerflygtningene selv. I sit emnevalg var den koncentreret omkring landflygtighedens problemer. Samtidig havde de første undersøgelser en direkte politisk funktion dels i flygtningenes selvforståelsesproces, dels i kampen mod Hitler-Tyskland og perspektiverne for denne modstandskamp.¹¹ På det litterære område rejste sig en diskussion om de flygtede forfatteres værker og især om forholdet mellem litteratur og politik.¹² Man debatterede, om der fandtes to slags tysksproget litteratur: eksillitteraturen og litteraturen i Hitler-Tyskland. Det blev også drøftet om eksillitteraturen repræsenterede den del, der gennem sin bekendelse til de humanistiske, demokratiske og socialistiske traditioner gjorde sig fortjent til at blive betragtet som den egentlige og afgørende tysksprogede litteratur.¹³ Selv om de skandinaviske lande stod i skyggen af centrene for

¹⁰ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur 1933–1950, bd. 1 (Luchterhand-udgave), Darmstadt/Neuwied 1972, s. 7f. afviser disse bidrag til eksilforskningen, idet »die Perspektive der Schreibenden von aktuelle Zielsetzungen bestimmt wurden, seien sie nun politischer oder literaturtheoretischer Art gewesen. Diese Schriften geben deshalb mehr Aufschluss über Position und Situation der Schreibenden als über den Gegenstand, den sie behandeln«. Denne begrundelse kan diskuteres, idet disse skrifter må undersøges indholdsmæssigt og ikke kun ud fra en formel betragtning om deres eventuelle daværende aktualitet. Se dog også Klaus Manns kritisk-ironiske bemærkning om disse forsøg i den i note 5 nævnte roman (p. 102).

¹¹ Som eksempler kan nævnes Frank, W.: Führer durch die deutsche Emigration, Paris 1935; Stern, E.: Die Emigration als psychologisches Problem, Boulogne-sur-Seine 1937; Hiller, K.: Emigranten, vereint euch! i: Die neue Weltbühne, hft. 22/1935; Kantorowicz, A.: Organisiert die Emigration, i: die Aktion, 1. årg. 1933 (Paris); Mann, H.: Sammlung der Kräfte, i: Die Sammlung, 2. årg. 1934/35, hft. 1 (Amsterdam).

¹² Se f.eks. debatten mellem L. Schwarzschild, Th. Mann og E. Konradi, aftrykt i: Arnold, H. L.: Deutsche Literatur im Exil 1933–1945, bd. 1, Ffm. 1974, s. 92–124.

¹³ Jvf. Döblin, A.: Die deutsche Literatur (im Ausland seit 1933), Paris 1938 og kritikken heraf Weiskopf, F.C.: Erkenntnis und Kurzschluss (i: Das Wort 1938), begge aftrykt i Arnold, anf.arb., bd. 1, s. 200ff. (note 12).

det politiske og kulturelle eksil, udkom der her i 1937 to undersøgelser, der betragtede eksillitteraturen som et i sig selv afgrænset fænomen. Især »Digtere i landsflyktighed« var med sit forsøg på at kategorisere og karakterisere eksillitteraturen et egentligt videnskabeligt bidrag, der fortsat er læseværdigt.¹⁴

I 1938 udgav det engelske Royal Institute for International Affairs »The Refugee Problem«, der sammenfattede det samlede daværende internationale flygtningespørgsmåls kvalitative og kvantitative sider. Undersøgelsen baserede sig på detailstudier i enkelte tilflugtslande og af enkelte flygtningegrupper og den gjorde rede for flygtningenes retslige stilling samt det private og statslige hjælpearbejde. Da Folkeforbundets 19. generalforsamling i efteråret 1938 skulle behandle forbundets fremtidige flygtningearbejde, kom The Refugee Problem til at fungere som en slags baggrundsmateriale for diskussionerne på generalforsamlingen.¹⁵ Tilsvarende arbejder blev foretaget i Tyskland – omend sigtet naturligvis var et andet.¹⁶

Umiddelbart efter befrielsen i 1945 blev der – især fra de antifascistiske kræfters side – gjort forsøg på at introducere og dermed reintegrere den litteratur i Tyskland, der havde været forbudt under det fascistiske diktatur. Med dette mål for øje blev der udgivet dels antologier med tekster fra eksillitteraturen, dels egentlige litteraturhistoriske fremstillinger af denne litteraturs udvikling. Den kolde krigs udbrud kom dog til at præge og til dels til at forhindre bestræbelserne på at hjemføre den i landflygtigheden skabte litteratur.¹⁷

Eksilforskningens *anden fase* blev præget af verdenskrigens og efterkrigsopgørets følger. Systemmodsatningen på det internationale plan, dvs. modsætningen mellem de borgerlig-kapitalistiske lande på den ene side og Sovjetunionen og de østeuropæiske lande på den anden side, og parallelt hermed Tysklands deling, inddrog eksilforskningen direkte i de hermed forbundne politiske og ideologiske konflikter. Årsagen hertil må ses i det forhold, at en beskæftigelse med Hitlerflygtningene vedrører både vurderingen af den tyske fascisme og opgøret med denne efter 1945.

¹⁴ Eidem, O.: Digtere i landsflyktighed, Oslo 1937; Roger-Henrichsen, G.: To slags tysk litteratur, Kbh. 1937.

¹⁵ Se Simpson, anf.arb. i note 8.

¹⁶ Jvf. Die deutsche Emigration im europäischen Ausland, Herbst 1933, aftrykt i Hardt, H. o.a. (udg.): Presse im Exil, München 1979, s. 425 ff.; Leitheft: Emigrantenpresse und Schrifttum (1937), aftrykt i: Tutus, H.E.: NS-Propaganda und deutsches Exil 1933–1939, Meisenheim 1973, s. 135–188.

¹⁷ Drews, R./Kantorowics A.: Verboten und Verbrannt, Berlin/München 1947 (ny udgave München 1983); Weiskopf, F.C.: Unter fremden Himmeln, Berlin 1948 (ny udgave Berlin 1981); Berendsohn, W.A. die humanistische Front, Teil I, Zürich 1946 (ny udgave af Teil I og første udgave af Teil II, Worms 1978).

I de tre vestlige besættelseszoner, den senere Forbundsrepublik Tyskland (BRD), medførte restaureringen af de borgerlig-kapitalistiske magt- og ejendomsforhold, at flygtningene og deres aktiviteter blev betragtet med i bedste fald skepsis. I forlængelse heraf blev der på mange måder lagt hindringer i vejen for de fordrevnes tilbagevenden og reintegration.¹⁸ Landflygtigheden og eksillitteraturen blev ikke anerkendt som politisk værdifuld. Med mindre man afsvør tidligere opfattelser og engagement og lod sig inddrage i efterkrigstiden antikommunistiske felttog eller i det mindste forholdt sig »upolitisk«, stod flygtningene i fare for at blive vurderet som politisk mistænkelige. Selv en Thomas Mann blev betragtet som såkaldt »fellow traveller«.¹⁹ Holdningen til dem, der var blevet tvunget i landflygtighed og politisk eksil, svarede vidtgående til den dominerende vurdering af modstandskampen mod diktaturet indenfor Tyskland. For så vidt der i begyndelsen af 1950'erne overhovedet blev talt om modstanden mod Hitler-fascismen, anerkendte man kun den borgerlig-konservative modstand indenfor dele af den kristne kirke og visse dele af de militære og politiske kræfter, der havde stået bag attentatforsøget mod Hitler i 1944. Gennem denne behandling af modstandskampen søgte man primært at redde de tyske generalers anseelse og at legitimere den kirkelige restaurationspolitik.²⁰ Parallelt hermed betød den herskende totalitarismeteorien en stilstand i udforskningen af landflygtigheden og det politiske eksil.²¹ Indenfor litteraturvidenskaben medførte bestræbelserne på at fortrænge de årsager, der førte til Tysklands sammenbrud i 1945, at de førende ideologer bestræbte sig på at gennemføre en adskillelse mellem historie, politik og litteratur. I stedet for fokuserede man på det eksistensielle, universelle, kristelig-vestersk og det formmæssigt avantgardistiske. Som følge heraf afvistes – med ganske få undtagelser – eksillitteraturen idet denne netop var karakteriseret ved sit engagement i aktuelle og historiske samfundsmæssige spørgsmål.²² Eksil-

¹⁸ F.eks. kunne B. Brecht ikke få indrejsetilladelse til de vestlige besættelseszoner. Jvf. Hermand, J.: »Man muss das Unrecht auch mit schwachen Mitteln bekämpfen«, *Stand und Aufgaben der gegenwärtigen Exilforschung*, i: *Diskussion Deutsch*, 12. år. hft. 59/1981, s. 233.

¹⁹ Se s. st., s. 235.

²⁰ Jvf. Röder, W.: *Zur Situation der Exilforschung in der BRD*, i: *Exil und innere Emigration*, bd. 2, Ffm. 1973, s. 141 ff.

²¹ Undtagelser herfra er en idéhistorisk undersøgelse af den socialdemokratiske eksilledelse (SOPADE) i Matthias, E.: *Sozialdemokratie und Nation*, Stuttgart 1952 og Edinger, J.J.: *Sozialdemokratie und Nationalsozialismus*, Hannover 1960; se også en sociologisk undersøgelse af intellektuelles udvandring til USA, der søger at blottlægge disse flygtnings indflydelse i tilflugtslandet, men som grundet fraværet af andre forskningsresultater måtte indskrænke sig til nogle analyser indenfor åndsvidenskabernes område, Pross, H.: *Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941*, Berlin 1955.

²² Se Hermand, *anf.arb.*, s. 234 (note 18).

litteraturen blev derfor hverken gjort til genstand for videnskabelige undersøgelser eller formidlet til den offentlighed, der mellem 1933 og 1945 ikke havde haft mulighed for at lære denne del af den tysksprogede litteratur at kende. Således udeblev en reception – som det kaldes med et litteraturvidenskabeligt fagudtryk – af eksillitteraturen.²³ Upåagtet af offentligheden foretog Deutsche Bibliothek (Frankfurt/Main) dog siden slutningen af 1940'erne en omfattende indsamling af politiske og litterære tekster og dokumenter fra landflygtigheden.²⁴

I den østlige besættelseszone, den senere Deutsche Demokratische Republik (DDR) foranledigede det antifascistisk-demokratiske opgør efter 1945 talrige Hitlerflygtninge til at bosætte sig her. Blandt disse fandtes både kommunister og andre, der havde støttet forsøgene på at skabe en tysk folkefront i eksilårene. Mange af de hjemvendte fik i den efterfølgende tid betydningsfulde samfundsmæssige opgaver.²⁵ Fra starten bekendte man sig i DDR til modstandskampen under Hitlerdiktaturet, og beskæftigelsen med eksilproblematikken kom derfor til at indgå i omfattende beskræbelsers på at påvise de historiske udviklingslinier, der førte frem til DDR's dannelse. Derved fik eksilforskningen også det klare politiske formål at bidrage til udviklingen af en national identitet i denne nye tyske stat. Forsøgene på at omsætte arven fra den antifascistiske kamp og folkefrontspolitikken til praksis blev dog påvirket af følgerne af 12 års diktatur for de bevidstmæssige og politiske holdninger i befolkningen, af udviklingen i Sovjetunionen og i den internationale kommunistiske bevægelse samt af den hurtigt tilspidsede internationale situation. At selve systemmodsatningen kom til at gå midt igennem Tyskland, blev en både udenrigs- og indenrigspolitisk faktor. Således oplevede nogle af de hjemvendte også i DDR reintegrationsproblemer og andre – f.eks. Ernst Bloch, Alfred Kantorowicz og Hans Mayer – forlod hhv. flygtede på et senere tidspunkt fra DDR.²⁶

Undersøgelsen af det politiske eksil blev i DDR først og fremmest foretaget som integreret bestanddel af forskningen i den tyske fascisme, i arbejderbevægelsens og i den antifascistiske kamps historie. I denne forskning blev der selvsagt lagt betydelig vægt på kommunisternes og

²³ Jvf. diskussionen om forholdet mellem eksillitteraturen og den »indre emigrations« litteratur blandt W. von Molo, Th. Mann og F. Theiss, aftryk i: Arnold, anf.arb., bd. 1, s. 245–268 (note 12).

²⁴ Se Berthold, W.: Die Sondersammlung Exil-Literatur 1933–1945, i: Köster, K.: Die Deutsche Bibliothek 1945–1965, Ffm. 1966.

²⁵ Jvf. Mehringer, H./Röder, W./Schneider, D. M.: Zum Anteil ehemaliger Emigranten am politischen Leben der BRD, der DDR und der Republik Österreich, i: Frühwald, W. W. Schieder (udg.): Leben im Exil, Hamburg 1981, s. 207–224.

²⁶ Den kolde krigs negative følger illustreres også af, at tidsskriftet »Ost-West«, udgivet i den sovjetiske besættelseszone af A. Kantorowicz, kun udkom fra 1947–49.

folkefrontstilhængernes rolle.²⁷ Parallelt hermed publicerede man erindringer fra deltagere i den antifascistiske kamp. Samtidig betød DDR's kulturpolitik, at man konsekvent fremmede udbredelsen af eksillitteraturen. Ikke blot socialistisk, men også borgerlig-realistisk litteratur blev udgivet. Alligevel havde litteraturvidenskaben, som den blev udformet i DDR, vanskeligheder i tilgangen til eksillitteraturen. Dette må ikke mindst ses i sammenhæng med påvirkningen fra Lukács' realismekonception.²⁸ Denne betød en vidtgående og for ensidig koncentration på den såkaldte »store realisme«, som Lukács så virkeliggjort i blandt andet værker af Thomas og Heinrich Mann samt Arnold Zweig. Som følge heraf havde den tidlige forskning problemer med at få greb om sammenhængen mellem forfølgelse, isolation, antifascistisk kamp og kunstnerisk udvikling i eksilets litterære værker. Det samme gjorde sig gældende med hensyn til den avantgardistiske tekniks anvendelse som antifascistisk kampmiddel samt det gensidige forhold mellem politisk moral og æstetisk avantgardisme.²⁹ Parallelt hermed fortsatte Deutsche Bücherei (Leipzig) den systematiske indsamling af eksillitteraturen. Dette arbejde var under store vanskeligheder blevet påbegyndt allerede mellem 1933 og 1940, hvor krigen umuliggjorde en fortsættelse. Denne virksomhed betød, at samlingen i Leipzig allerede fra 1947 kunne indgå i en omfattende udstillingsvirksomhed.³⁰

Også nogle af Hitlerflygtningene, der ikke var vendt tilbage til deres hjemland, fortsatte beskæftigelsen med eksilproblematikken. En bibliografi om eksillitteraturen supplerede Frankfurt- og Leipzig-bibliotekernes virke.³¹ I en række artikler blev enkelte sider af det politiske eksil, eksillitteraten og eksilpressen fremdraget.³²

²⁷ Se bibliografien i Goguel, R.: *Antifaschistischer Widerstand und Klassenkampf*, Berlin 1976.

²⁸ Lukács, G.: *Es geht um den Realismus*, i: *Das Wort* nr. 6/1938, aftrykt på dansk i: Lukács, G.: *Essays om realisme*, Kbh. 1979, bd. 2, s. 254 ff.

²⁹ Jvf. Middell, anf.arb., s. 27 f (note 3).

³⁰ Jvf. Lohse, H./Halfmann, H.: *Die Sammlung der Exilliteratur 1933–1945 der deutschen Bücherei*, Leipzig 1973.

³¹ Sternfeld, W./Tiedemann, E.: *Die deutsche Exilliteratur. Eine Bio-Bibliographie*, Heidelberg 1970. Bogens 1. udgave fra 1962 var præget af trykfejl og unøjagtigheder og til dels mangelfulde afgrænsningskriterier, der kun delvist er blevet rettet i 2. udgave; til gengæld er denne blevet udvidet med 400 personer i forhold til ca. 1.200 i 1. udgaven.

³² Berendsohn, W.A.: *Probleme der Emigration aus dem Dritten Reich*, i: *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zu der Wochenzeitung Das Parlament*, nr. 32 + 33/1956; Paetel, K.O.: *Das Nationalkomitee »Freies Deutschland«*, i: *Politische Studien* 6; årg. 1956, hft. 69; Paetel, K.O.: *Das deutsche Exil*, i: *Deutsche Rundschau*, 70. årg. 1947, hft. 5/6; Paetel, K.O.: *Deutsche im Exil*, i: *Aussenpolitik* 6. årg./1955, hft. 6; Paetel, K.O.: *Die deutsche Emigration der Hitlerzeit*, i: *Neue Politische Literatur*, 5. årg. 1960, hft. 6; Sternfeld, W.: *Die Emigranten-Presse*, i: *Deutsche Rundschau*, 76. årg. 1950, s. 250–59.

Fraværet af en international eksilforskning og herunder en undersøgelse af de enkelte tilflugtslande og deres politik overfor Hitlerflygtningene³³ må ses i sammenhæng med både den internationale situation og disse landes nationale historieskrivning i den første efterkrigstid. Her spillede vurderingen af forholdet til og politikken overfor Hitler-Tyskland en ikke uvæsentlig rolle.

Gennembruddet for afspændingspolitikken i løbet af 1960'erne skabte muligheder for et generelt opsving i eksilforskningen, og indleder dennes *tredje fase*. Eksilforskningen blev i den følgende tid ikke alene defineret som et selvstændigt forskningsfelt, men den blev samtidig præget af en betydelig internationalisering. Samtidig spillede også udviklingen i de to tyske stater en rolle.

De indenrigspolitiske forandringer i BRD må her ses i sammenhæng med både afspændingsprocessens forløb og den sociale og økonomiske udvikling i landet selv. Parallelt hermed skete der en styrkelse af de demokratiske og mere liberale politiske kræfter. Et udtryk herfor var blandt andet Willy Brandts kandidatur som forbundskansler. Men ikke overraskende greb de konservative til en række modforholdsregler. Således iværksatte de kristelige-demokrater under forbundsdagsvalgene i 1961 og 1965 en kampagne mod Brandt. De søgte at mistænkeliggøre ham under henvisning til hans politiske eksil og det forhold, at han efter nazisternes eksipatriering var blevet norsk statsborger.³⁴ Indenfor litteraturens område var reaktionerne dog langt mere sublim. Eksilet og eksillitteraturen blev ikke længere mistænkeliggjort som sådan, men tværtimod fremstillet som en generel fremmedgørelseserfaring hos alle forfattere. Derved søgte man at fastholde en i den sidste ende ahistorisk tilgangsvinkel til litteraturen.³⁵

Fra flere sider udgik impulser til opsvinget i eksilforskningen. I BRD tiltrak en stor udstilling om eksillitteraturen sig betydelig opmærksomhed. Denne udstilling var et resultat af Deutsche Bibliotheks arbejde, og udstillingskatalogen havde karakter af en håndbog i både det kulturelle og politiske eksil.³⁶ Parallelt hermed blev den hidtidige, og især germanisternes, beskæftigelse med eksilet problematiseret. Et udtryk for et

³³ I Sverige nedsattes der umiddelbart efter krigen en parlamentarisk kommission til undersøgelse af spørgsmålet om Hitlerflygtningene, se *Parlamentariska Undersökningskommissionen ang. flyktingärenden och säkerhetstjänst. Statens Offentliga Utredningar* 1946: 36, Sth. 1946; 1946:93, Sth. 1947 og 1948: 7, Sth. 1948.

³⁴ Jvf. Lehmann, H.G.: *In Acht und Bann. Politische Emigration, NS-Ausbürgerung und Wiedergutmachung am Beispiel Willy Brands*, München 1976, s. 247 ff.

³⁵ Se: Hermand, *anf.arb.*, s. 237 f. (note 18).

³⁶ Bertold, W. (udg.): *Exilliteratur 1933–1945*, Ffm. 1967.

begyndende opbrud var antagelsen af den første dissertation om eksillitteraturen ved en vesttysk læreanstalt.³⁷

Også i DDR betød de samfundsmæssige forandringer i 1960'erne, og i sammenhæng hermed diskussionen om kulturpolitikken, en forstærket interesse for flere aspekter ved eksilet og eksillitteraturen. En monografi om eksillitteraturen søgte med udgangspunkt i forholdet mellem arbejderklassen og den litterære intelligens at belyse sammenhængen mellem folkefrontspolitikken, den antifascistiske litteratur og den såkaldte borgerlige realismes andet opsving i det 20. århundrede.³⁸ Centralt stod også undersøgelser i den socialistiske litteraturs traditioner i Tyskland, og en kritisk vurdering af den hidtidige bedømmelse af den såkaldte »indre-emigrations« litteratur samt ikke mindst, en ny analyse af Brecht-Lukácsdebatten om realismen.³⁹

På dette tidspunkt betød forskningsresultaterne indenfor arbejderbevægelsens historie, at forskellige nye sider af det politiske og kulturelle eksil blev fremdraget. I BRD spillede især W. Abendorth og hans elever fra universitetet i Marburg en væsentlig rolle gennem undersøgelser af en række mindre socialistiske arbejderpartier. I DDR lå udgivelsen af en samlet fremstilling af den tyske arbejderbevægelses historie og talrige enkeltundersøgelser i forlængelse af den kontinuerlige forskning på dette felt.⁴⁰ Herigennem understreges nødvendigheden af at placere både eksillitteraturen og eksilproblematikken i en bredere historie- og samfundsvidenskabelig sammenhæng. Også udenfor de to tyske stater blev der taget fat i eksilforskningen i flere af de tidligere tilflugtslande, således bl.a. i USA og Czechoslovakiet.⁴¹ W. A. Berendsohn fremmede den

³⁷ Wegner, M.: *Exil und Literatur*, Ffm./Bonn 1968; se også Brenner, H.: *Deutsche Literatur im Exil*, i: *Handbuch der deutschen Gegenwartsliteratur*, München 1965; Walter, H.A.: *Noch immer: Draussen vor der Tür*, i: *Frankfurter Rundschau*, 17.10.1970, i udvidet form i Walter, H.A.: *Die deutsche Exilliteratur* bd. 1, s. 7–32.

³⁸ Jarmatz, K.: *Literatur im Exil*, Berlin 1966. Jarmatz' undersøgelser bærer dog præg af, at være udarbejdet i den første fase af den intensive forskning i DDR. Det viser sig i vurderingen af forfattere som Lakser-Schüler og H. Neisse, og i en til tider helt usaglig polemik mod personer, der på et eller andet tidspunkt har brudt med det kommunistiske parti. Det gælder f.eks. filosofen E. Bloch (s. 13). Denne vurderes helt anderledes sagligt af W. Mittenzwei i: *Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933–1945*, bd. 2: *Exil in der Schweiz*, Ffm. 1981, s. 155 ff.

³⁹ Jvf. Middell, *anfarb.*, s. 28 (note 3).

⁴⁰ Væsentlige nye resultater i forskningen i det politiske eksil indeholdt bl.a.: Röder, W.: *Die deutschen sozialistischen Exilgruppen in Grossbritannien 1940–1945*, Bonn/Bad Godesberg 1973² og Kiessling, W.: *Alemania Libre in Mexiko*, Berlin 1974, der bygger på en dissertation fra 1966.

⁴¹ Albrechtova, G.: *Zur Frage der deutschen antifaschistischen Emigrationsliteratur im tschechoslowakischen Asyl*, i: *Historica VIII*, Prag 1965; Cerny, B.: »Schwarze Front« v Czechoslovensky 1933–1938, i: *C. Casop.Hist.* hft. 3/1966; Cerny, B.: *Der Parteivorstand der SPD im tschechoslowakischen Asyl 1933–1938*, i: *Historica XIV/1967*.

internationale forskning ved fra begyndelsen af 1967 at udsende fire større rapporter, der skabte kontakt mellem de enkelte forskere.⁴² Dette var samtidig med til at bane vejen for afholdelsen af det 1. internationale symposium om eksilforskningen i september 1969 i Stockholm. Som resultat heraf blev der oprettet et koordinationskontor ved universitetet i Stockholm, der indtil 1975 løbende udsendte publikationer med bibliografiske oplysninger, oversigter over igangsværende og planlagte projekter, meddelelser om aktiviteter i tilknytning til forskningen, anmeldelser og arbejdsrapporter om afgrænsede forslag.⁴³

Emnet for symposiet i Stockholm var den tysksprogede eksillitteratur. H. Müsseners oplæg om forskningens opgaver og problemer tydeliggjorde, at man ikke kun søgte nye tilgangsvinkler for de litteraturvidenskabelige undersøgelser. Müssener fremlagde et såkaldt grundforskningsprogram, der i høj grad var inspireret af Berendsohns virke. Dette gik ud på at indsamle, registrere og systematisere samt i videst muligt omfang offentliggøre alt det materiale, der kunne anskueliggøre Hitlerflygtningenes samlede virksomhed.⁴⁴ Denne »grundforskning« var tænkt som et forarbejde til den egentlige udforskning af eksillitteraturen. Men ved at fremhæve, at også fag som historie, sociologi, psykologi, økonomi, idéhistorie og politologi skulle inddrages i eksilforskningen, blev der lagt op til et tværfagligt samarbejde og en udvidelse af dennes forskningsfelt.⁴⁵ Herved kom den enkelte Hitlerflygtning i højere grad i søgelyset.

I forlængelse heraf blev temaet for det 2. internationale symposium, arrangeret i 1972 i København i samarbejde mellem koordinationskontoret i Stockholm og Institut for germansk filologi ved Københavns Universitet, det tysksprogede eksil. Selv om programmet satte eksillitteraturen i centrum for debatten, blev det understreget, at denne litteratur kun kan forstås i sammenhæng med landflygtighedens problemstillinger i sin helhed,⁴⁶ nemlig at »eksilet interesserer som helhedsfænomen, dvs. en helhed hvortil der f.eks. også må henregnes den ikke kendte emigrant,

⁴² Walter A. Berndsohn var professor i litteraturvidenskab i Hamburg fra 1926. Han måtte flygte i 1933 og kom til Danmark, hvorfra han i 1943 flygtede videre til Sverige. Her arbejdede han som gæsteprofessor ved universitetet i Stockholm. Berendsohn, W.A.: Die deutsche Literatur der Flüchtlinge aus dem Dritten Reich und ihre Hintergründe, i: *Colloquia Germanica*, hft. 1/2, 1971.

⁴³ Se oversigten i: *Rechenschaftsbericht der Stockholmer-Koordinationsstelle zur Erforschung der deutschsprachigen Exil-Literatur*, Stockholm 1975.

⁴⁴ Jvf. Berendsohn, W.A., *anf.arb.*, s. 7. (note 42)

⁴⁵ Jvf. Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigration nach 1933. Aufgaben und Probleme ihrer Erforschung, i: *moderna Språk* nr. 10. M. Müssener havde et nært samarbejde med Berendsohn i Stockholm og ledede det nævnte koordinationskontor dér.

⁴⁶ Protokoll des II. Internationale Symposium zur Erforschung des deutschsprachigen Exil nach 1933, Stockholm 1972, s. 11 f.

hvis skæbne sikkert er mere typisk for en karakterisering af eksilsituationen end kendte forfatteres og politikeres eksilsituation«. ⁴⁷

Grundforskningsprogrammet opnåede i en vis forstand officiel status, idet symposiet i København vedtog en af Berendsohn udarbejdet resolution, som opfordrede relevante enkeltpersoner, institutioner og også myndigheder til at støtte hhv. iværksætte materialeindsamlingen. ⁴⁸ Dokumentationens skulle have en hjælpevidenskabelig funktion og skabe grundlaget for den videregående forskning. Dette arbejde har siden resulteret i håndbøger og kildepublikationer. ⁴⁹ Samtidig har det vist sig, at den kritik af grundforskningsprogrammet, der rettede sig mod selve kildeindsamlingen, har været ubegrundet. Tværtimod er det blevet dokumenteret, at de »knappe sociologiske studier« af forskellige aspekter indenfor eksilproblematikken, som blev fremholdt som et alternativ til dokumentationsprojekterne, ⁵⁰ ikke kunne have skabt det samme differentierede billede – og dermed et kvalificeret grundlag for den specialiserede forskning. ⁵¹ En del af kritikken mod grundforskningsprogrammet blev affødt af, at også de såkaldte regionalstudier blev inddraget i dette forskningsprogram. Regionalstudier skulle undersøge rammebetingelserne for flygtningenes forhold og aktiviteter i et geografisk afgrænset område eller i et enkelt tilflugtsland og kortlægge hjælpekomiteernes, eksilorganisationernes udvikling og de forskellige politiske og kulturelle aktiviteter m.v. Mens sådanne studier netop er udtryk for en grundforskning i ordets egentlige betydning, så affødte det nogen forvirring, at regionalstudierne blev sidestillet med de tilstræbte dokumentationsprojekter. De hidtil afsluttede regionalstudier viser dog, at denne kritik mod grundforskningsprogrammet var grundløst, idet disse undersøgelser går langt ud over en indsamling og registrering af relevant kildemateriale. Når regionalstudierne blev sammenkædet med grundforskningen, må det forstås på baggrund af, at litteraturforskere så sådanne undersøgelser

⁴⁷ S.st., s. 34.

⁴⁸ S.st., s. 3.

⁴⁹Jvf. Biographisches Handbuch...; Mass, L.: Handbuch der deutschen Exilpresse 1933–1945, München 1976ff.; Analytische Bibliographien deutschsprachiger literarischer Zeitschriften, udgivet af Akademie der Künste der DDR: Das Wort, Moskav 1936–39 – Die Sammlung, Amsterdam 1933–35 – Freies Deutschland, Mexiko 1941–46 – Wert und Mass, Zürich 1937–40 – Orient, Haifa 1942–32 – Neue Deutsche Blätter, Prag 1933–34 (Berlin/Weimar 1975ff.).

⁵⁰ Jvf. Laemmle, P.: Vorschläge für eine Revision der Exilforschung, i: Akzente, 20. årg. 1973, hft. 6; Durzak, H.: Das Elend der Exilliteratur-Forschung, i: Akzente, 21. årg. 1974, hft. 2.

⁵¹ Jvf. Frühwald, W./Schieder, W.: Gegenwärtige Probleme der Exilforschung, i: Leben im Exil, s. 10 (note 25).

netop som et forarbejde til beskæftigelsen med de litterære værker.⁵² Grundforskningsprogrammet blev også kritiseret for, at det rummede faren for en »ideløs positivisme«. ⁵³ I relation hertil formulerede Müssener sig alt for tilspidset, da han gav udtryk for, at grundforskningen i sig selv er værdifri, »den overlader det til andre at drage konklusioner på grundlag af det fremlagte materiale, den overlader det til andre at tage stilling til resultaterne, at acceptere dem eller at forkaste dem«. ⁵⁴ Müsseners eget arbejde »Exil in Schweden« har da også en ganske anden tilgangsvinkel. ⁵⁵ At alene valget af at beskæftige sig med eksilproblematikken er alt andet end værdifri, sættes i relief af den snævre sammenhæng mellem forskningens forløb og den politiske udvikling. Begrebet »grundforskningen« afstedkom således en række misforståelser, idet det ikke blev defineret tilstrækkeligt klart, hvad der i grunden mentes hermed. En entydig relatering af dette begreb til dokumentationsopgaverne ville have været at foretrække. I forlængelse heraf var det også problematisk, at interessen for »helhedsfænomenet eksil« lagde op til forestillinger om en »almindelig eksilforskning«, uden at der skete en bestemmelse af forskningens forskellige arbejdsfelter, disses indbyrdes forhold og opgaverne for det tilsigtede tværfaglige samarbejde. ⁵⁶

Udvidelsen af eksilforskningens arbejdsområde kom på det 2. symposium også til udtryk gennem dettes program. Der blev aflagt rapporter om forskningsarbejde og -projekter i BRD, DDR, Østrig, USA, Frankrig, Holland, Tjcekoslovakiet, Sverige og Danmark. Derimod indgik en egentlig litteraturvidenskabelig behandling af enkelte forfattere og deres værker faktisk ikke i programmet. ⁵⁷

Gennembruddet for en international eksilforskning kan også aflæses af en række andre seminarer samt talrige udgivelser om forskellige sider af

⁵² De i note 50 nævnte forfattere frygtede, at den litteraturvidenskabelige forskning gennem dette »forarbejde« ville blive trængt i baggrunden. Bekymringen herfor må også ses i sammenhæng med de litteraturvidenskabelige traditioner i BRD. For en stillingtagen til denne kritik, se Walter, H.A.: Bemerkungen zu einigen Problemen bei der Erforschung der deutschen Exilliteratur, i: Jahrbuch für internationale Germanistik, årg. 6/1974, hft. 1.

⁵³ Jvf. Schwarz, E.: Was ist und zu welchem Ende studieren wir Exilliteratur? i: Exil und innere Emigration bd. 2, fra 1973, s. 155–65.

⁵⁴ Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigration..., s. 2. Disse formuleringer blev på symposiet kritiseret af bl.a. G. Plum, jvf. Protokoll, s. 489.

⁵⁵ Müssener, H.: Exil in Schweden, München 1974.

⁵⁶ Dette spørgsmål omtales nærmere nedenfor.

⁵⁷ Jvf. Boberach, H.: Dokumentationsmethoden; Jarmatz, K.: Thesen für die Methoden- und Zieldebatte über die Erforschung der deutschsprachigen Exilliteratur; Mierendorff, M.: Über die Notwendigkeit zweigleisiger Exilforschung; Stern, G.: Hinweise und Anregungen zur Erforschung der Exilliteratur; Plum, G.: Referat; samtligte indlæg i Protokoll s. 365–499.

eksilproblematikken.⁵⁸ Under dette opsving var diskussionerne præget af en betydelig optimisme og åbenhed overfor forskelligartede synspunkter. Men bestræbelserne på en internationalisering, stod selvsagt ikke udenfor modsætningerne på det ideologiske område. En nærlæsning af udgivelserne fra starten af 1970erne viser, at der fandtes en række principielt forskelligartede og til dels modsatrettede opfattelser med hensyn til eksilforskningens opgaver. Disse uenigheder var af både videnskabsintern og mere generel politisk-ideologisk karakter. Mens de videnskabelige divergenser knyttede sig til bedømmelsen af metodiske og teoretiske spørgsmål, blandt andet forholdet mellem teori og empiri, enkeltvidenskabelig og tværfaglig erkendelse og forskning samt videnskab og politik, drejede de politisk-ideologiske meningsforskelle sig om eksilforskningens samfundsmæssige funktion. Dette gjaldt især problemerne omkring de tyske staters omstridte »Vergangenheitsbewältigung« og eksilets historiske erfaringer og politiske aktualitet. Berendsohn ydede her en positiv indsats for at overvinde den kolde krigs frontstilling. På linie hermed opfattede koordinationskontoret i Stockholm sig som »ærlig mægler« mellem øst og vest. Åbenheden og en ligeberettiget deltagelse i den internationale forskning blev dog allerede efter symposiet i København draget i tvivl. Endnu tydeligere blev dette i forbindelse med forberedelserne af det 3. symposium, i Wien i 1975. Forskere i USA kritiserede både koordinationskontoret og arrangørerne for at lade sig spænde for »folkefrontspolitikkens vogn« og for at være for ukritiske overfor eksilforskningen især i DDR, og erklærede åbent, hvilken »forhå-nelse af de mest betydningsfulde eksilforfattere« det ville være, »at invitere officielle repræsentanter for kommunistiske stater til at være ledere eller endnu kun deltagere ved en sådan konference«.⁵⁹ Symposiet blev endeligt sprængt, da BRDs repræsentanter i forberedelsesgruppen trak sig ud med den begrundelse, at tidsfristerne i forberedelsesarbejdet ikke var blevet overholdt.⁶⁰ Dermed led den internationale forskning et tilbageslag, der ikke overraskende tidsmæssigt falder sammen med vanskeligheder i den internationale afspænding, som i midten af 1970erne blandt andet kom til udtryk gennem diskussionerne om »udvekslingen af mennesker, meninger og informationer« i forbindelse med Helsinki-konferencen om sikkerhed og samarbejde. Det er derfor beklageligt, at de

⁵⁸ Jvf. Litteraturhenvisningerne hertil i: Stephan, A: Die deutsche Exilliteratur 1933–1945. Eine Einführung, München 1979, s. 10ff.

⁵⁹ Citeret efter Middell, anfarb., s. 25 (note 3). Se også Strelka, J.: Die internationale Situation der Germanistik, i: Colloquia Germanica, årg. 7/1973 hft. 2.

⁶⁰ Jvf. Stockholmer Koordinationsstelle: Über das Scheitern des III. Internationalen Symposium zu Fragen des deutschsprachigen Exils (Veröffentlichungen Nr. 15), Stockholm 1975; Beck, M.: Krise der Exilforschung? i: Die Weltbühne nr. 21/1975.

mere direkte diskussioner mellem forskere fra øst og vest er blevet indskrænket igennem de senere år. Således blev forskere fra de socialistiske lande ikke inviteret til »Deutsche Forschungsgemeinschafts« seminar om Hitlerflygtningenes integration hhv. disintegration i tilflugtslandene (1979), eksilforskningskonferencen i Osnabrück (1983) eller symposiet om eksil i Danmark i København (1984).

Opsvinget i den internationale forskning har medført, at der er tale om en betydelig større bredde i eksilforskningen idag. Under eet betragtet indtager eksillitteraturen dog fortsat en meget central plads. Resultaterne af de sidste 15 års undersøgelser af eksilproblematikken placerer sig indenfor tre hovedområder: 1) Dokumentationsprojekterne har lettet selve tilgangen til eksilproblematikken. 2) Enkelte sider af landflygtigheden og eksilet er blevet undersøgt i en social-, organisations- og politisk-historisk sammenhæng, ligesom man har fremdraget kommunikations- og socialvidenskabelige aspekter. 3) På det litteraturvidenskabelige område er der blevet fremlagt monografiske og biografiske analyser samt de første forsøg på helhedsfremstillinger.⁶¹

I Danmark har den nu afdøde professor S. Steffensen (Institut for germansk filologi) i mange år beskæftiget sig med eksilproblematikken. Offentliggjort er blandt andet undersøgelser af Karen Michaelis' rolle i hjælpearbejdet, og biografiske undersøgelser af nogle prominente litterater og pædagoger.⁶² J. Hæstrup har skildret de jødiske landvæsenselever og Alijah-børns ophold i Danmark,⁶³ og også sider af kommunisternes og socialdemokraternes eksil er blevet fremdraget.⁶⁴

3. Nogle problemer i eksilforskningen

Et standende spørgsmål for eksilforskningen har været definitionen af forskellige begreber om Hitler-flygtningen og landflygtigheden. Sekun-

⁶¹ Som resultat af den intensiverede forskning kan flg. nævnes: Sammlung. Jahrbuch für antifaschistische Literatur und Kunst, Ffm. 1978-82; Exil, 1981 ff.: Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch 1983 ff., Nachrichtenbrief, nr. 1-2/1984 ff. De to sidstnævnte publikationer udgives af Internationale Gesellschaft für Exilforschung, der blev dannet i anden halvdel af 1970'erne. For en bibliografisk oversigt, se Albrecht, R.: Exilforschung, i: Neue Politische Literatur årg. 28/1983 hft. 2 + årg. 29/1984 hft. 3; Exil. Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil, E. Loewy, udg., Ffm 1981, bd. 3.

⁶² Nielsen, B.S.: Erziehung zum Selbstvertrauen, Wuppertal 1985; Nielsen, B.S.: Karin Michaelis' hjælp til tyske emigranter, i: Humaniora 1981-82; Nielsen, B.S.: Aus dem Emigrantenkreis um K. Michaelis. Archivmaterialien zu E. Ottwalts Aufenthalt in Dänemark, i: Text und Kontext, hft. 9.1/1981; Nielsen, B.S.: Maria Laz. Eine Exilschriftstellerin aus Wien, i: Text und Kontext, hft. 11.1/1982. Se også særheftet af Text und Kontext (1985) med oplæggene fra symposiet »Exil in Dänemark«, okt. 1984.

⁶³ Hæstrup, J: Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-1945, Odense 1982.

⁶⁴ Stender-Petersen, O.: Den tyske kommunistiske emigration i Danmark 1933-1945, i: Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie, nr. 10/1978.

dærlitteraturen betegner dem som: flygtninge, emigranter (af politiske, religiøse, racemæssige o.l. årsager), eksulanter og eksilerede. Parallelt hermed benævnes fordrivelsen fra Hitler-Tyskland som flugt, emigration, mens opholdet i tilflugtslandet kaldes eksil, landflygtighed og emigration.⁶⁵ Disse begreber anvendes dels synonymt, dels forskelligt. De terminologiske spørgsmål blev allerede debatteret i samtiden. Forfatteren H. Kesten opponerede i 1938 mod begreberne emigrant- og emigrationslitteratur på grund af den pejorative betydning, som disse havde fået gennem den nazistiske propaganda.⁶⁶ Bert Brecht tog i et af »Svendborg digtene« afstand fra termen emigrant. Fra en indholdsmæssig synsvinkel opfattede han dette begreb som »falsk navn«, idet opholdet udenfor Tyskland ikke var frivilligt, mens emigration af Brecht netop blev opfattet som en frivillig udvandring. Han anså sig selv og de, der delte skæbne med ham, som flygtninge, forviste og fordrevne, for hvem opholdet i udlandet var et eksil, hvor de ventede på at kunne vende tilbage.⁶⁷

De terminologiske problemer er betinget af flere forhold. For det første viser efterkrigsudviklingen, at begrebet flygtning i de vestlige besættelseszoner og senere i BRD først og fremmest blev brugt om de mennesker, der forlod hhv. flygtede fra Tysklands tidligere østområder. For det andet er noget af den nedsættende betydning af begrebet emigrant blevet hængende i BRD, hvilket blandt andet blev udnyttet i den nævnte kampagne mod Willy Brandt. For det tredje betinger det forhold, at en betydelig del af de flygtede forfattere ikke er vendt tilbage til deres hjemland efter krigen, at forskningen har haft vanskeligheder med at finde et dækkende begreb for den af Hitler-flygtningene skabte litteratur.⁶⁸ Selv om begrebet eksillitteratur har slået sig fast i den internationale forskning og primært betegner den tysksprogede litteratur, der blev skabt i udlandet i tiden mellem 1933 og 1945, har man dermed ikke løst problemet med at bestemme den litteratur som efter 1945 er blevet skabt af forfattere, der ikke vendte hjem. For det fjerde betinger flygtningestrømmens uensartethed, at det har været vanskeligt at finde en fælles betegnelse for flygtningene. Samtidig har netop det uensartede, der blandt andet

⁶⁵ Parallelt hermed tales der om emigrantlitteratur, emigrationslitteratur, eksillitteratur, tysk(sproget) litteratur i eksil og eksiltidsskrifter.

⁶⁶ Kesten, H.: Fünf Jahre nach unserer Abreise... i: Das Neue Tagebuch, 6. årg./1938, hft. 5, aftrykt i: Arnold, anfarb. bd. 1, s. 176 (note 12).

⁶⁷ Brecht, B.: Über die Bezeichnung Emigranten, i: Brecht, B.: Gesammelte Werke, Ffm. 1973, bd. 9, s. 718. En sproghistorisk redegørelse for de forskelligartede begrebers udvikling, findes hos: Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigranten in Schweden. Lic.afhandling, Stockholm 1971, s. 71-106.

⁶⁸ Jvf. Müssener, H.: Exil in Schweden, s. 50.

kommer til udtryk gennem forskellige bevæggrunde og målsætninger for flugten, gjort en begrebsmæssig differentiering nærliggende. W. Röder skelner således under henvisning til forskellen på »emigré« og »exile«⁶⁹ mellem flygtninge af jødisk herkomst, der udgjorde en »politisk passiv, assimilationsvillig emigration« og flygtninge, der forlader deres land midlertidigt på grund af oppositionelle ideologiske og politiske årsager, og som fra udlandet virker for en forandring af de bestående forhold i hjemlandet. Til disse »exiles« henregner Röder i første linie repræsentanter for de i Tyskland illegale partier og grupper, der var aktive i udlandet.⁷⁰ Hermed lægger han op til en skelnen mellem politiske flygtninge og en »jødisk masseemigration«.⁷¹ På denne måde gentages en differentiering, der også blev foretaget af de fascistiske magthavere,⁷² og som også i samtiden fik indpas i bl.a. Folkeforbundets konventioner og Danmark. Herhjemme havde dette blandt andet de negative følger, at de flygtninge, der forlod Tyskland som følge af den antisemitiske lovgivning, ikke blev anerkendt som politiske flygtninge og dermed havde betydelige vanskeligheder med at opnå indrejse- og opholdsstilladelse.⁷³ Det problematiske i begrebet »jødisk masseemigration« skyldes, at det derved tilsløres, at denne del af flygtningene på ingen måde udgjorde en homogen gruppe, men selv var heterogent sammensat. Dette forhold er med rette blevet kritiseret,⁷⁴ og det er blevet fremhævet, at de som følge af antisemitismen forfulgte ikke ud fra nogen videnskabelig målestok kan forstås som en »gruppe«.⁷⁵ Netop derfor er det tvivlsomt, om flygtningene af jødisk afstemning udgjorde en »potentiel etnisk gruppe«, hvis fælles etniske karakter blandt andet skulle vedrøre den »religiøse kultur«.⁷⁶ Selv om antisemitismen medførte en reaktivering af et gruppefællesskab, forandringer i selvforståelsen og tendenser til dannelsen af en etnisk bevidsthed blandt ofrene, betød dette ikke, at disse mennesker udgjorde en gruppe.

Undersøgelsen af flygtningene må – efter min mening – tage sit

⁶⁹ Röder, W., anf. arb., s. 14 (note 40). Ifølge Longman Family Dictionary, London 1984 (s. 233 + 238) er der ikke dækning for dette synspunkt.

⁷⁰ Röder, W. anf. arb., s. 16 (note 40).

⁷¹ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur... bd. 1, s. 29 (note 10).

⁷² Jvf. Leitheft, anf. arb., s. 3 (note 16).

⁷³ Jvf. justitsminister Steinckes redegørelse, i: Rigsdagstidene 90. samling, 1937/38, sp. 899.

⁷⁴ Strauss, H.A.: Zur sozialen und organisatorischen Akkulturation deutsch-jüdischer Einwanderer der NS-Zeit in den USA, i: W. Frühwald und W. Schieder; Leben im Exil, s. 235 (note 25).

⁷⁵ Röder, W.: Einleitung, i: Biographisches Handbuch bd. 1, s. XXXI.

⁷⁶ Strauss, H.A.: anf. arb., s. 236f. Det teoretiske grundlag for Strauss' undersøgelser omtales nedenfor.

udgangspunkt i de konkrete historiske forhold, der betingede landflygtigheden. Flygtningestrømmens sammensætning kan belyses ud fra den tyske fascismes ideologi og den heraf afledte bestemmelse af dens fjender og politiske modstandere. Således var flygtningene offer for en eller flere elementer indenfor denne ideologi samt dennes politiske følger.⁷⁷ Det drejer sig i hovedsagen om: 1) Den nazistiske variant af antisemitismen og øvrige racistiske opfattelser, der medførte, at en i sig selv sammensat gruppe mennesker blev betragtet som en homogen blok og subsumeret under nazisternes jødebegreb. 2) Den tyske fascismes anti-marxisme, der tilsigtede både et fundamentalt opgør med marxismen som verdensopfattelse og som politisk organiseret kraft i form af arbejderklassens faglige og politiske organisationer. 3) Den tyske fascismes antiliberalisme, der – med udgangspunkt i et absolut krav om politisk hegemoni og konsensus på nazisternes præmisser – stræbte efter et opgør med det borgerlige demokrati og dets institutioner og dermed også med de politiske kræfter, der var reelle eller potentielle modstandere. 4) Den tyske fascismes anti-humanisme, der betød et brud med enhver humanistisk og dermed også marxistisk kultur- og videnskabsopfattelse, og som direkte eller indirekte ville kunne true nazisternes krav om hegemoni på dette felt.

Ud fra denne tilgangsvinkel var alle flygtninge politiske flygtninge i den forstand, at det var bestemte politisk-samfundsmæssige forhold, der tvang disse mennesker til at forlade deres hjemland. På denne måde fastholdes det, at der ikke var tale om en frivillig udvandring, uden at der dermed er sagt noget om flygtningenes selvforståelse og deres adfærd og aktiviteter i landflygtigheden. Samtidig kan en undersøgelse af de begreber, der blev brugt om Hitlerflygtningene i Folkeforbundet, at myndighederne, hjælpeorganisationerne og offentligheden i tilflugtslandene, være med til at belyse rammebetingelserne for flygtningenes forhold.⁷⁸ Disse forhold havde på deres side både betydning for flygtningestrømmens udvikling og for flygtningenes opfattelse af sig selv, deres situation og fremtidsudsigter – såvel som for forandringen heraf.⁷⁹ I

⁷⁷) Når jeg her tager udgangspunkt i den tyske fascismes ideologi, skal det ikke ses som et udtryk for, at jeg ser bort fra dennes eklektiske karakter. Jvf. bl.a.: Petzold, J.: *Die Demagogie des Hitlerfaschismus*, Berlin 1982. Se også Günther, H.: *Der Herr(e) eigener Geist*, Moskau/Leningrad 1935 (ny udgave Berlin 1982).

⁷⁸ I relation hertil må der også tages højde for det fascistiske systems udvikling og dermed forandringerne i forfølgelsen af nazismens fjender og modstandere. Jvf. Tutas, H.E., *anf. arb.* i note 16 og samme: *Nationalsozialismus und Exil*, München 1975; Pätzold, K.: *Der historische Platz des antijüdischen Programms von 1938*, i: *Jahrbuch für Geschichte* bd. 26, Berlin 1982, s. 193–216.

⁷⁹ En skildring af forandringer i flygtningenes selvforståelse findes i: Behrend, F.: *Eine Frau in zwei Welten*, Leipzig 1963. Behrend beretter bl.a. om, hvordan hun som kommunist oplevede at blive offer for antisemitismen.

denne sammenhæng er det et problem, at den mere »anonyme« flygtning ikke har efterladt sig de samme spor som de mere prominente personer. Derfor er det nødvendigt at være tilbageholdende med for vidtgående generaliseringer ud fra blandt andet eksillitteraturens skildring af landflygtigheden. Der er således fortsat behov for en sociologisk orienteret undersøgelse af flygtningene, flugtbølgerne og den geografiske spredning.⁸⁰ Den her skitserede tilgangsvinkel giver mulighed for at fastholde og understrege den fælles kausalitet, der betinger den samlede flygtningestrøms opståen og udvikling. Samtidig kan den alt for rigide og indholdsmæssigt problematiske skelnen mellem »politiske« og »jødiske« flygtninge overvindes. Desuden kan de flydende grænser og den personelle mobilitet mellem landflygtigheden som politisk eksil og ufrivillig emigration tydeliggøres.⁸¹

Af bio-bibliografien »Deutsche Exillitteratur 1933–1945« fremgår det, at kun 17,5% af de her opførte 1.250 forfattere og publicister er vendt tilbage til en af de tyske stater eller Østrig efter 1945.⁸² Med udgangspunkt heri har blandt andre Berendsohn ment, at eksillitteraturen i særdeleshed og eksilproblematikken i almindelighed kun kan afgrænses kronologisk i 1933.⁸³ I forlængelse heraf har Müssener fremhævet, at mens det politiske eksil sluttede med den tyske fascismes sammenbrud hhv. dannelsen af de to tyske stater, så fortsætter »emigrationen« så længe der endnu lever repræsentanter for Hitlerflygtningene i udlandet.⁸⁴ Undersøges eksilproblematikken som politisk historie, må 1933 og 1945/1949 fastholdes som kronologiske grænser. Det er rigtigt at pege på, at virkningen af de ikke hjemvendtes aktiviteter strækker sig ud over krigens afslutning – og dermed sættes den biografiske undersøgelse af visse flygtningeskæbner i centrum.⁸⁵ Men spørgsmålet om hvorvidt flygtningene forblev i udlandet eller vendte hjem, kan ikke kun undersøges med udgangspunkt i den enkeltes adfærd. Efter 1945 fandtes der nemlig en række andre faktorer, som der også må tages højde for. Det drejer sig om det faktum, at den tyske fascisme blev overvundet gennem Anti-Hitlerkoalitionens militære sejr og ikke gennem den tyske modstandsbevægelse. Dertil kommer verdenskrigens og efterkrigsopgørets resultater og de heraf betingede følger for den politiske udvikling både i Tyskland og internationalt. Beskæftigelsen med Hitlerflygtningene kan – efter min

⁸⁰ Jvf. Strauss, H.A.: Some Demographic and Occupational Characteristics of Emigrées included in Vol. II of the Dictionary, i: Biographisches Handbuch bd. 2, s. LXXVII ff.

⁸¹ Röder, W.: The political Exiles, s.st. s. XXVII.

⁸² Se note 68.

⁸³ Berendsohn, W.A., anf. arb. i note 42.

⁸⁴ Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigration... s. 76 (note 45).

⁸⁵ En konsekvent hensyntagen hertil udmærker Biographischer Handbuch... (note 2).

mening – ikke ses som en model for en universalhistorisk eksil- og emigrationsforskning, hvor grupper af emigranter hhv. politiske flygtninge fra f.eks. den franske revolution, fra Rusland efter oktoberrevolutionen i 1917 eller fra Chile efter Allendes fald i 1973 ville være lige så relevante som de politiske flygtninge fra Hitler-Tyskland. Hermed ville de konkrete historiske forhold og årsagssammenhæng, der betingede denne flygtningebevægelse, blive trængt i baggrunden til fordel for visse fælles træk på fremtrædelsesplanet. Det historisk konkrete må dog stå centralt, hvis undersøgelsen også skal kunne sige noget om de historiske erfaringer.⁸⁶

I diskussionen er det med rette blevet understreget, at eksilforskningen skal integreres i studiet af den tyske fascismes historie. Herigennem kan forholdet mellem årsag og virkning tydeliggøres.⁸⁷ Det gælder blandt andet sammenhængen mellem udviklingen i Hitler-Tyskland og flygtningestrømmens forløb, mellem det fascistiske systems konsolidering og flygtningenes bedømmelse heraf – og dermed også af fremtidsudsigterne; det gælder også opgaverne for det politiske eksil og modstandskampen i Tyskland, samt ydermere forandringerne i samvirket mellem de oppositionelle kræfter inden- og udenfor den tyske fascismes magtområde, de fascistiske magthaveres forfølgelse af og propaganda mod flygtningene og disses modforholdsregler, nazismens antisemitiske politik samt flugtbevægelsens kvantitative bølger;⁸⁸ og det gælder endelig Hitler-Tysklands udenrigspolitik og dennes konsekvenser for de landflygtige, herunder forandringerne i forholdet mellem Tyskland og de forskellige tilflugtslande samt de heraf betingede følger for flygtningenes opholds-, leve- og aktivitetsmuligheder i udlandet.

En integration af eksilproblematikken i den tyske fascismes historie udmærker blandt andet en række undersøgelser af arbejderbevægelsens historie i perioden 1933 til 1945.⁸⁹ Helt i overensstemmelse hermed

⁸⁶ Tendenser til en undervurdering af disse sammenhænge præger den målsætning, som »Research Foundation for Jewish Immigration« har formuleret for sin medvirken til den nævnte biografiske håndbog. Ifølge denne målsætning skal de »tyske jøders ånds- og verdenshistorisk betydningsfulde spredning over kontinenterne« belyses. Målgruppen skal forstås som et eksempel på »fordrivelsen af liberale mindretal fra totalitære samfund som del af det 20. årh.s historie«. Desuden ses målgruppen som udtryk for en vandring, der er »del af den sekulære proces af eliters internationalisering – indenfor videnskaberne, de liberale erhverv, teknologien og politikken«. Denne tilgangsvinkel tager efter min mening ikke nok hensyn til landflygtighedens historiske kausalitet på den ene side, og den er samtidig udtryk for en kraftig fokusering på immigrationsaspektet på den anden side. Jvf. Röder, W.: Einleitung, i: Biographisches Handbuch... bd. 1, s. XXXIII.

⁸⁷ Jvf. Frühwald, W./W. Schieder, anf. arb., s. 9 (note 51).

⁸⁸ Jvf. Strauss, H.A.: Jews in German History. Persecution, Emigration, Acculturation, i: Biographisches Handbuch bd. 2, s. XI–XXVI.

⁸⁹ Jvf. f.eks.: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1917–1945, Berlin 1982 (kapitel 6 og 7); Mammach, K.: Widerstand 1933–1939, Berlin 1983.

advarer Walter imod, at eksillitteraturen ses som et »undtagelsesfænomen«, der er adskilt fra den almene tyske kulturelle og politiske udvikling.⁹⁰ I tilknytning hertil har E. Middell stillet spørgsmålet, »hvortidt der med eksillitteraturen fandtes en så at sige kollektiv repræsentant for det andet, bedre Tyskland«,⁹¹ og han har formuleret en række metodiske betragtninger, der søger at tage højde for dels det specifikke ved litteraturprocessen i eksilet, dels eksillitteraturens placering i den samlede nationale og internationale litteraturs udvikling.

Et udgangspunkt, der ser eksilproblematikken som en del af den tyske fascismes historie, indebærer samtidig spørgsmålet om kontinuitet og diskontinuitet i den tyske historie. Selv om det var magtoverdragelsen til nazisterne, der var den direkte årsag til fordrivelse og flugt, findes en række forudsætninger i den historiske kontekst før 1933. Som eksempel kan nævnes: antisemitismens udvikling og den nazistiske variant heraf. Et andet aspekt vedrører de intellektuelles rolle i Weimar-republikken. Grundet en idealistisk opfattelse af den »tyske klassik« og tyskernes politiske stilisering som et »Volk der Dichter und Denker« tildeltes de intellektuelle en rolle som repræsentanter for selve den tyske nation. Det gjorde sig blandt andet gældende for en forfatter som Thomas Mann. Også i landflygtigheden blev de intellektuelle ofte tildelt denne rolle. Et udtryk herfor var, at især kendte intellektuelle søgtes inddraget i de forskellige politiske initiativer, når det drejede sig om at demonstrere sammenholdet indenfor det politiske eksil.⁹² De i den sidste ende mislykkede forsøg på at skabe en samling i eksilet, og herunder især forholdet mellem socialdemokrater og kommunister, kan heller ikke ses isoleret fra det afgørende faktum, at arbejderbevægelsen i Weimar-republikken var dybt splittet, og at det inden 1933 ikke lykkedes at skabe den nødvendige samling af de antifascistiske kræfter, hvilket på sin side var med til at bane vejen for republikkens undergang.⁹³

Det problemkompleks, der her er antydnet i sin politisk-samfundsmæssige dimension, må efter min mening ikke begrænses til en undersøgelse af »eksilet som livsform«. Denne mangel præger de ellers væsentlige

⁹⁰ Walter, H.A.: *Bemerkungen...* s. 89 (note 52).

⁹¹ Middell, E.: *Exilliteraturforschung*, i: *Weimarer Beiträge* 27 årg. 1981, hft. 4, s. 9. Middell kritiserer i denne sammenhæng den hidtidige forskning for, at have været for tilbageholdende mht. undersøgelsen af det specifikke ved forfatteres og publicisters flugtveje, leve- og arbejdsbetingelser i landflygtigheden.

⁹² Middell, E., s.st. s. 8 samt note 20 + 21, s. 30.

⁹³ Den dybe splittelse mellem arbejderpartierne viste sig i forbindelse med »Lasst uns nicht in die Barbarei versinken! Appell fortschrittlicher Intellektueller« (febr. 1933), der opfordrede SPD og KPD til at samle kræfterne op til valget den 5.3.1933. Denne henstilling blev i det sidste legale nummer af KPDs ugeavis »Illustriertes Echo des Westens« afvist. Jvf. Brüdigan, H.: *Faschismus an der Macht*, Ffm. 1982, s. 54.

spørgsmål, som W. Frühwald og W. Schieder har formuleret. Det drejer sig dels om integrationsprocessen i tilflugtslandet og reintegrationen i hjemlandet og dermed om forholdet mellem emigration/immigration og eksil/remigration, dels om de politiske teories udvikling og funktion under landflygtighedens betingelser og dermed diskussionerne i eksilet om årsagerne til fascismens sejr, og om det »andet« og det fremtidige Tyskland, og dels om de for især litteraturvidenskaben væsentlige spørgsmål om sprogets, stilarternes og genrerne konservering eller udvikling i landflygtigheden eventuelt under påvirkning af kulturelle forhold og traditioner i tilflugtslandet.⁹⁴ En fokusering på »eksilet som livsform« gennem en reducere af spørgsmålet til dets individuelle og eksistentielle aspekter er utilstrækkelig. Rækkevidden af forfatteren C. Zuckmayers opfattelse af eksilet som »the journey of no return«,⁹⁵ eller af Thomas Manns bekendelse til et »verdensborgerskab«⁹⁶ kan først belyses under hensyntagen til de politisk-samfundsmæssige sammenhænge i deres historiske forandring. Der må derfor spørges om udviklingen i forfatternes samfundsmæssige rolle og placering, deres arbejds- og leveforhold generelt i det 20. årh., og under hensyntagen til det eventuelt specifikke før 1933, i landflygtigheden og efter 1945. Men samtidig er de af Frühwald og Schieder formulerede spørgsmål relevante, uanset om målgruppen er den enkelte eller anonyme flygtning, særlige flygtningegrupper eller eksilorganisationer. Opgaven må være at analysere både det generelle og det specifikke, der gjorde sig gældende for den enkelte målgruppe. Således må forhold, der har gyldighed for politiske organisationer, politikere eller forfattere ikke generaliseres ukritisk med hensyn til andre flygtningegrupper eller de anonyme flygtninge og disses opførelse af og adfærd i landflygtigheden. Omvendt må heller ikke den individorienterede analyse løsrives fra de generelle samfundsmæssige forhold. I relation hertil kunne eksilforskningen med fordel inddrage de senere års diskussioner indenfor forskningen i arbejderbevægelsens historie om forholdet mellem den individ- og organisationsorienterede hhv. social- og politisk-historiske forskning. Også eksilforskningen må nemlig tage højde for, at det hverken drejer sig om at skrive Hitlerflygtningenes, landflygtighedens eller eksilets historie »fra oven« eller »fra neden«. Derimod må undersøgelsen af de enkelte målgrupper forbindes med en samfundsana-

⁹⁴ Frühwald, W./Schieder, W., *anf. arb.*, s. 18f. (note 51).

⁹⁵ Zuckmayer, C.: *Als wär's ein Stück von mir*, Ffm. 1966, s. 461.

⁹⁶ Mann, Th.: *Deutsche Hörer*, radiotale 30.12.1945, i: Mann, Th.: *Gesammelte Werke*, Ffm. 1974, s. 747.

lyse og tage højde for det dialektiske forhold mellem det almene, det specifikke og det enkelte.⁹⁷

I relation til integrations- og socialiseringsprocesserne i landflygtigheden er immigrationsaspektet blevet fremdraget i en undersøgelse af de flygtninge, der var ofre for antisemitismen, og som kom til USA efter 1933.⁹⁸ Denne tilgangsvinkel er ikke mindst betinget af, at landflygtigheden for denne undersøgelses målgruppe vidtgående havde karakter af en ufrivillig udvandring for bestandig og dermed en immigration. Dette forløb blev samtidig fremmet gennem den politik, som førtes af jødiske organisationer.⁹⁹ Forslaget om at undersøge immigrationsaspektet på basis af akkulturations-teorien, og tesen om, at der med denne teori kan skabes et »ensartet fundament for eksilforskningen«,¹ må dog efter min mening vurderes kritisk. Ifølge H. A. Strauss kan akkulturationsbegrebet bruges til at beskrive forandringer i både indvandrernes og immigrationslandets kultur som følge af en kulturel kontakt.² Samtidig mener han, at dette begreb er anvendeligt for undersøgelser af både grupper og enkeltpersoner. Teorihistorisk knytter akkulturations-teorien sig til »melting-pot«-teorien. Den blev formuleret med udgangspunkt i en opfattelse af, at forholdet mellem forskellige befolkningsgrupper af uensartet oprindelse i USA havde karakter af en »kulturel pluralisme«. Fortalerne for denne teoridannelse, der blev udviklet i sammenhæng med »ny-immigrations«-bølgen og industrialiseringen mellem 1880erne og 1920erne, gik ind for sociale reformer og en liberal fremmedlovgivning. Herigennem ville man »bevare det bedste indenfor alle etniske strømninger og forene dette til en anglo-amerikansk kultur.³ Relationerne mellem forskellige kulturer og disses repræsentanter kan være karakteriseret som et dominans- og underkastelses-forhold eller som et forhold af gensidig aksept. Selve akkulturations-processen, der påvirkes af historiske og miljømæssige forskelle mellem enkelte indvandrergupper, af forskelle i de historiske omstændinger i forbindelse med indvandringen og af psykologiske faktorer,⁴ omfatter et funktionelt og et subjektivt aspekt.

⁹⁷ Jvf. debatten om dette spørgsmål i: Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie/Arbejderhistorie, nr. 18 ff.

⁹⁸ Strauss, H.A.: *The Immigration and Acculturation of the German Jews in the United States of America*, Year Book Leo Baeck Institute, 16/1971.

⁹⁹ Straus, H.A.: *anf.arb.*, s. 238 og s. 256f. (note 74).

¹ Frühwald, W.W. *Schieder anf.arb.*, s. 15 (note 51).

² Strauss, H.A.: *Changing Image of the Imigrant in the USA*, i: *Amerikastudien/American Studies* vol. 21/1975, hft. 2, s. 127 ff. I *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1969, s. 13f. defineres akkulturation som »erhvervelse af elementer fra en fremmed kultur gennem bærere af en given kultur«.

³ Strauss, H.A.: *S.st.* s. 128.

⁴ Strauss, H.A.: *S.st.*

Mens det første vedrører indvandrernes økonomiske og sociale integration, drejer det andet sig om forandringer i deres selvforståelse.⁵ Indenfor rammerne af akkulturations-teorien spiller begreberne »ethnicity« og etnisk gruppe, der af Strauss anvendes synonymt, en central rolle. Disse termer bliver brugt som model for undersøgelsen af identitet og af sociale strukturer. Ved en etnisk gruppe forstås almindeligvis en særlig befolkningsgruppe i et større samfund, hvis kultur er forskellig fra gruppens egen kultur. Strauss forstår primært »ethnicity« som en betegnelse for »hvide etniske grupper«, særlig i relation til medlemmer af »blue-collar-groups«, der har været indvandrere eller efterkommere af disse i tiden efter 1890.⁶

I sin kritik af begrebet »jødisk masseemigration« har Strauss understreget, at antisemitismens ofre ikke repræsenterer nogen form for »social gruppe«. Alligevel udgør de ifølge ham »et helt fællesskab, uanset intellektuelle eller klassemæssige forskelle«, der kan defineres som en »potentielt etnisk gruppe«. At Strauss taler om en potentielt etnisk gruppe, er betinget af, at også han er opmærksom på, at der blandt de mennesker der blev ramt af den nazistiske antisemitisme, fandtes reelle og væsentlige forskelle. Således må der tages højde for forskelle mellem de såkaldte øst-jøder, vest-jøder, døbte jøder og personer af jødisk afstamning, der ikke tilhørte det mosaiske trossamfund eller en jødisk organisation. Disse forskelle gjorde sig gældende med hensyn til både de enkeltes samfundsmæssige rolle og placering og deres selvforståelse og traditioner. I forlængelse heraf betragter Strauss de 100.–125.000 indvandrere af 1. og 2. generation fra Østeuropa, der udgjorde omkring 15 % af antisemitismens ofre, som den »etniske kernegruppe« indenfor den tyske jødedom.⁷ Årsagen hertil må ses i den religiøse kulturs status indenfor denne gruppe. På denne baggrund mener jeg, at anvendelsen af »ethnicity«-begrebet, selv om det modificeres med attributtet potentielt, er problematisk. Det rummer en fare for en harmonisering af de nævnte forskelle, en fare der heller ikke elimineres, når man tager højde for, at antisemitismen kom til at virke reaktiverende for gruppefølelsen blandt sine ofre.⁸ Med

⁵ Strauss, H.A.: Zur sozialen und organisatorischen Akkulturation... s. 239 (note 74).

⁶ Strauss, H.A.: Changing Image of the Immigrant..., s. 120. Nogle forskere ser dog en forskel mellem begreberne etnisk gruppe og »ethnicity«/etnicitet, idet den sidstnævnte term forstås som udtryk for en bestemt adfærd hos en etnisk gruppe. Se Giordana, S.: Ethnizität. Soziale Bewegung oder Identitätsmanagement, upubliceret foredragsmanuskript, 1981. I forlængelse heraf ville det være af interesse at inddrage spørgsmålet om nationalstaternes udvikling og denne faktors indvirkning på vurderingen af hele dette problemkompleks hhv. etniske gruppers selvforståelse.

⁷ Strauss, H.A.: Zur sozialen und organisatorischen Akkulturation... s. 235f.

⁸ Strauss, H.A.: S.st., s. 246. Her peger Strauss selv på behovet for en nærmere undersøgelse af dette spørgsmål.

hensyn til akkulturationsbegrebets anvendelighed, må følgende forhold fremdrages. For det første fandtes der kun i et vist omfang kulturforskelle mellem Hitler-flygtningene og tilflugtslandet USA. Disse forskelle var endda endnu mindre, når man ser på flygtningenes situation i de europæiske asyllande. I forlængelse heraf må der også peges på, at det er tvivlsomt, om de vesteuropæiske lande på daværende tidspunkt kan karakteriseres som »etnisk pluralistiske« samfund. For det andet udvikler akkulturationsprocessen sig primært i reelle immigrationslande og forudsætter, at der foreligger en i forvejen truffet beslutning om at immigrere. For det tredje synes en række faktorer, der ifølge Strauss præger akkulturationsprocessen, ikke primært at være betinget af et tilhørsforhold til en bestemt etnisk hhv. potentiel etnisk gruppe. Dette gælder blandt andet »klassespecifikke adfærdsnormer« på arbejdsmarkedet, juristers erhvervsmæssige problemer på grund af forskelle mellem tyske og angelsaksiske retstraditioner, og forandringer i kønsrollemønstret.⁹

Selv om Strauss indenfor rammerne af sin tilgangsvinkel peger på en række væsentlige spørgsmål for undersøgelsen af integrations- og socialisationsprocesserne blandt Hitlerflygtningene, er hans redegørelse først og fremmest beskrivende. Efter min mening mangler han en egentlig samfundsanalyse, der sætter de rejste spørgsmål i forhold til de givne sociale, økonomiske, politiske og ideologiske strukturer, herunder målgruppens placering og rolle heri, samt disse faktorerers indvirkning på bevidsthedsdannelsen og –forandringen.

Forestillingen om, at akkulturations-teorien kunne blive eksilforskningens ensartede metodiske fundament rejser også andre problemer. For det første synes teorien ikke at kunne få anvendelse på de flygtninge, der betragtede landflygtigheden som politisk eksil. For det andet synes den at komme til kort overfor de problemer, der er betinget af den restriktive flygtningepolitik i mange tilflugtslande. Som følge af den begrænsede asylret blev mange flygtninge ikke alene tvunget til et »transit«-ophold, men samtidig blev mange af dem holdt udenfor arbejdsmarkedet og i større eller mindre omfang udenfor det almindelige samfundsliv. Disse forhold affødte ikke kun sociale, men også individuelle psykiske problemer, der var med til at præge flygtningenes bevidsthed og integrations- og socialiseringsprocesserne. For det tredje lægger teorien op til at inddrage flygtningenes 2. og 3. generation i eksilforskningen – hvorved der rejser sig de tidligere berørte afgrænsningsproblemer.

Afgrænsningen og struktureringen af eksilproblematikken er også blevet diskuteret i forbindelse med to forsøg på at udarbejde en socialhi-

⁹ Strauss, H.A.: S.st., s. 239.

storisk funderet helhedsfremstilling af eksillitteraturen. H. A. Walters »Deutsche Exilliteratur 1933–1950« bygger på en tematisk struktur, der går på tværs af de enkelte tilflugtslande.¹⁰ I »Kunst und Literatur im antifascistischen Exil 1933–1945« er stoffet struktureret med udgangspunkt i de enkelte tilflugtslande.¹¹ Overfor denne geografisk-regionale struktur har Walter fremført at den ikke kan tydeliggøre flygtningenes betydelige fluktuation fra land til land og dermed diskontinuiteten i eksilet i de enkelte lande.¹² Videre er det blevet hævdet, at en geografisk/regionalt struktureret fremstilling skulle forvride proportionerne mellem flygtningene og tilflugtslandet. Som begrundelse for denne opfattelse har Walter fremholdt, at flygtningenes politisk-ideologiske og litterær-æstetiske grundholdninger samt deres stillingtagen til samtidens aktuelle spørgsmål vidtgående skulle være uafhængige af de landflygtiges opholdssted.¹³ Sagt på en anden måde frygter Walter, at en geografisk struktur tillægger opholdsstedet for stor betydning for Hitler-flygtningenes holdningsdannelse. Det kan til en vis grad være berettiget at pege på, at holdningerne hos især prominente eksilforfattere som bl.a. Brecht og Th. Mann i mindre grad blev præget af det tilflugtsland, som de befandt sig i. Alligevel må dette forhold efter min mening ikke overbetones på bekostning af den faktiske påvirkning fra det konkrete opholdssted. Desuden tror jeg, at spørgsmålet om forholdet mellem flygtningene og tilflugtslandet stiller sig anderledes for de mere almindelige flygtninge. For dem var de konkrete sociale og politiske forhold i tilflugtslandet, hjælpekomiteernes virke og eksistensen og udviklingen af forskellige eksilorganisationer af væsentlig betydning for både deres oplevelse af landflygtigheden og deres stillingtagen til de politiske spørgsmål, som rejste sig for dem.

Efter min mening viser begge værker dog, at det på basis af forskningens nuværende resultater er for tidligt at foretage et entydigt valg med hensyn til stoffets strukturering. Begge værker er således i forhold til tilflugtslandet Danmark kildemæssigt svagt underbygget og understreger

¹⁰ Walters værk kan endnu ikke vurderes i sin helhed, idet det endnu ikke er afsluttet.

¹¹ Kunst und Literatur im Antifascistischen Exil... bd. 1, s. 9 (Vorwort) (note 38).

¹² Walter, H.A.: Schwierigkeiten beim Kurs auf die Realität, i: Sammlung, bd. 5, Ffm. 1982, s. 94. Det kan nævnes, at kun ca. 1/3 af de i Sternfeld og Tiedemanns bio-bibliografi nævnte personer tilbragte alle eksilår i eet land. For de i Bibliographisches Handbuch... bd. 2 nævnt personer gælder, at over 1/3 måtte forlade deres første tilflugtsland, og at 1/2 måtte flygte to eller flere gange. Strauss, H.A.: Some Demographic and Occupational Characteristics..., s. LXXVIII (note 80).

¹³ Walter, H.A., anfarb. i note 12, s. 94ff. Se også Albrecht, R.: Exil-Forschung, s. 192 (note 61). Som medforfatter til »Kunst und Literatur im antifascistischen Exil« har E. Middell svaret på denne kritik. Jvf. Middell, E.: Methodenfragen, i: Sammlung, bd. 5/1982, s. 110ff og Middell, E.: Exilliteraturforschung s. 16 (note 91).

behovet for langt dyberegående undersøgelser, før der kan drages empirisk funderede sammenligninger.¹⁴

Debatten om eksilproblematikkens afgrænsning og strukturering vedrører ligeledes et andet metodisk spørgsmål. Som led i formuleringen af »grundforsknings«-programmet blev behovet for et tværfagligt samarbejde understreget.¹⁵ I »Deutsche Forschungsgemeinschafts« projekter deltog således en lang række enkeltdiscipliner: historie, politologi, pædagogik, sociologi, kommunikationsvidenskab/publicistik, kunsthistorie, teatervidenskab, musikhistorie, litteraturvidenskab og lægevidenskabens historie.

Det har dog ikke i sig selv betydet en realisering af den tværfaglige målsætning. Også »Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil« er blevet udarbejdet af et tværfagligt sammensat forfatterkollektiv. Ifølge dettes leder, W. Mittenzwei, betød samarbejdet en gensidig forståelse for problemer og metoder, der muliggjorde en bedre indsigt i emnets specifikke problemstillinger. Alligevel viste det sig nødvendigt at foretage en tematisk afgrænsning af projektet. Mens det oprindeligt skulle have resulteret i en fremstilling af det antifascistiske eksils historie, blev det afgrænset til en skildring af kunst og litteratur alene.¹⁶ Tværfaglige ansatser findes også i nogle af de afsluttede regionale studier.¹⁷ Men det er med rette blevet påpeget, at det stadigvæk er en uløst opgave at udvikle eksilforskningen fra at være et multidisciplinært forskningsfelt til at være en forskning, der hviler på et reelt tværfagligt samarbejde.¹⁸ I relation hertil var det efter min mening et problem, at »grundforsknings«-programmet i sin fremdragelse af »eksil som helhedsfænomen« havde vanskeligheder med nøjere at bestemme forskningens forskellige arbejdsområder og disses indbyrdes forhold. Dette gælder ikke mindst for relationen mellem historie og litteraturvidenskab. En udvikling af det tværfaglige samarbejde kræver også et opgør med tendenser til at se eksilforskningen som en særlig videnskabelig disciplin. Den tilsigtede tværfaglighed sikres nemlig ikke – som det allerede blev påpeget på symposiet i København – gennem en simpel addition af de forskellige discipliners enkeltvidenskabelige data eller gennem en sammenblanding af deres genstandsområder. Derimod forlanger tværfagligheden, at de enkelte discipliner – under hensyntagen til deres specifikke opgaver – får tilført viden og erkendelser fra andre områder og discipliner, der på deres

¹⁴ Jvf. Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil bd. 1, s. 6 og Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur... bd. 2, s. 57ff (note 10).

¹⁵ Müssener, H.: Die Deutschsprachige Emigration... s. 2 (note 54).

¹⁶ Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil... bd. 1, s. 5.

¹⁷ Se f.eks. Hirschfeldt, F. (udg.): Exil in Grossbritannien, Stuttgart 1983.

¹⁸ Frühwald W./Schieder, W.: Gegenwärtige Problem... s. 9 (note 51).

side også kan bidrage til de enkelte discipliners videre udvikling.¹⁹ Eksilforskningen kan således ikke udvikles som en slags »meta«-videnskab. Derfor var det berettiget, når det i forbindelse med diskussionen om grundforskningen blev fremhævet, at der ikke findes en særlig »eksilimmanent fremgangsmåde«. Denne påpegning kan dog ikke, som det faktisk var intentionen med den, bruges som et argument mod selve forsøget på at udvikle et tværfagligt samarbejde.²⁰ Betragtes historie- og litteraturvidenskab som nabo-discipliner, kan undersøgelsen af de politisk-samfundsmæssige forhold aldrig reduceres til et – omend nødvendigt – forarbejde til den litteraturvidenskabelige analyse eller defineres som »almindelig eksilforskning«. På den anden side tror jeg, at historievitenskaben med udgangspunkt i eksillitteraturforskningens resultater kan øge sin sensibilitet overfor spørgsmål, der ikke altid kan belyses gennem kildematerialet i forskellige statslige institutioners arkiver. Dette gælder ikke mindst med hensyn til den del af eksilets litteratur og kunst, der direkte relaterer sig til landflygtighedens problemer. Omvendt kan uhensigtsmæssige generaliseringer ud fra forfatterens skildringer af landflygtigheden modvirkes gennem en inddragelse af materialet fra arkiverne.²¹

4. Eksilforskningens opgaver og funktion

Eksilforskningens metodiske spørgsmål relaterer sig altid til en diskussion om eksilforskningens opgaver og funktion. J. Hermand mener, at en nærlæsning af eksillitteraturforskningens første resultater fra omkring 1970 viser, at der allerede på dette tidspunkt fandtes mindst fire forskningsretninger. 1) En »eksil-positivisme«, der først og fremmest baserede sig på en interesse for materialet. Denne retning omfattede dels forskere, der gennem grundige arkivstudier fandt frem til mange for den videregående forskning væsentlige data, dels »exiloger«, der i deres indsamling af materiale ingen forståelse havde for forskningens politiske sider. 2) En »moralisk« eksilforskning, der tog sig af de »glemte« eksilforfattere, og som sigtede mod disses »rehabilitering«. Samtidig fremholdtes de mere betydningsfulde blandt disse som »moraliske forbil- leder«, uden at denne tilgangsvinkel i sig selv formidlede politiske indsigter. 3) En eksilforskning, der søgte at inddrage eksilets »politiske og socialhistoriske implikationer« i litteraturanalysen. Denne retning omfat-

¹⁹ Jvf. Jarmatz, K.: *Thesen für die Methoden...*, s. 427 (note 57).

²⁰ Jvf. Laemmle, P.: *Vorschläge für eine Revision der Exilforschung*, s. 515 (note 50); Bock, S.: *Zur bürgerlichen Exilforschung*, i: *Weimarer Beiträge* 21. årg./1975, hft. 4.

²¹ Rækkevidden af de oplysninger, som f.eks. danske arkiver rummer med hensyn til Brechts forhold her i landet, kan først bedømmes kritisk når et bredere materiale om også de anonyme flygtninge inddrages.

tede blandt andet fortalerne for »grundforskningen«. 4) En forskningsretning, der ikke ville nøjes med de socialhistoriske aspekter som sådan, men som tillige inddrager forskningen og dennes opgaver i de samtidige politiske diskussioner.²²

I forlængelse heraf kan der idag skelnes mellem to hovedsynspunkter på eksilforskningens opgaver og funktioner. På den ene side drejer det sig om en forskning, der eksplicit afviser, at »beskæftigelsen med eksilet som sådan allerede kan vurderes som bevis for en antifascisme, uanset hvordan denne forstås«. ²³ Ud fra sin selvforståelse stræber fortalerne for denne retning efter en så omfattende og repræsentativ fremstilling af eksilproblematikken som muligt.²⁴ På den anden side er der tale om en forskning, der netop tager udgangspunkt i den fælles antifascistiske modstand, som i samtiden politisk og socialt blev formuleret og udviklet ud fra meget forskellige holdninger. Politisk set havde denne modstand kun én fællesnævner i sin stræben efter den fascistiske diktators overvindelse.²⁵ Den grundlæggende skillelinie mellem disse opfattelser vedrører vurderingen af, hvad der var den historiske realitet, og hvordan denne kan indkredses. Således kritiseres eksilforskningen i DDR for dens opfattelse af forholdet mellem »partiskhed og videnskabelighed«. Bestemmelsen heraf ses som direkte årsag til en selektiv og forkortet fremstilling af den historiske udvikling. Konkret drejer kritikken sig om vurderingen af blandt andet arbejderpartiernes rolle, og herunder folkefrontspolitikens betydning, samt udviklingen i USSR og dette lands placering i kampen mod Hitler-Tyskland. I relation til eksillitteraturen kritiseres blandt andet den selektive og til dels manglende behandling af forskellige forfattere.²⁶ For begge opfattelser af eksilforskningens funktion gælder dog, at de enkelte undersøgelser må vurderes kritisk i lyset af deres politisk-ideologiske implikationer. Således er f.eks. i et værk som »Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil« fremstillingen af eksilet i USSR utiltrækkeligt. Det gælder behandlingen af de sovjetiske myndigheders flygtningepolitik og asylretspraksis, af udrensningsprocesserne og disses følger også for Hitlerflygtninge, og af problemerne i forbindelse med udformningen af folkefrontpolitikken og tilbageslaget for denne politik mellem München-aftalen og overfaldet på USSR i 1941. Disse mangler viser sig både i fremstillingen af det overordnede politisk-historiske forløb og af dets følger på det individuelle plan. Derfor er

²² Hermand, J.: *anf.arb.*, s. 239f. (note 18).

²³ Frühwald, W./Schieler, W.: *Gegenwärtige Probleme...* s. 10 (note 51).

²⁴ Walter, H.A.: *Schwierigkeiten beim kurs auf die Realität*, s. 93 (note 12).

²⁵ *Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil...* bd. 1. s. 5 + 7 (note 38).

²⁶ Walter, H.A.: *Die deutsche Exilliteratur...*bd. 7, s. 20; Bernard, C.: *Deutsche Exilliteratur in der BRD-Forschung i: Kürbiskern*, nr. 2/1975, s. 91-100.

dette værks målsætning, at forbinde det, der forstås som den antifascistiske kamps hovedspørgsmål, med de talrige menneskelige problemer i landflygtigheden, også kun til dels blevet indfriet.²⁷

En repræsentativ og omfattende skildring af det tyske eksil sker dog heller ikke forudsætningsløst. Således er Walters værk blevet kritiseret på to afgørende punkter. For det første med hensyn til dets krav om, at forskeren om muligt skal være ubesværet af aktuelle interesser i det emne, som han eller hun undersøger. I lyset af fascisme-problematikkens og efterkrigsopgørets fortsatte politiske aktualitet, som blandt andet viste sig i forbindelse med 40-året for befrielsen både i Danmark og udlandet, synes dette krav at være illusionsfyldt. For det andet kritiseres Walters intention om, at undersøgelsen skal tage udgangspunkt i datidens politiske indsigter og hans krav om, at datidens opfattelser skal måles i forhold til det, der dengang til enhver tid var det højeste politiske erkendelsesniveau.²⁸ Mens Walter gør ret i at advare mod den moraliserende historieskrivning, har han dog betydelige vanskeligheder med at bestemme, hvilke forhold der afgør, hvad der var datidens »højeste politiske erkendelsesniveau«. Han svinger også når han isolerer den antifascistiske modstandskamps manglende resultater fra den internationale udvikling mellem 1933 og 1945, og herunder undlader at fremdrage »appeasement«-politikens følger. Gentagelse af stereotype vurderinger af de kommunistiske partier ud fra en totalitarismeteoretisk synsvinkel rummer heller ikke mange perspektiver for eksilforskningen.²⁹

På trods af eksisterende divergenser mellem disse hovedsynspunkter tager begge opfattelser udgangspunkt i, at eksilproblematikken udgør en del af den tyske fascismes historie. Dette implikerer i øjeblikket også en stillingtagen til de forskellige teorier om fascismen. Tager man udgangspunkt i, at den tyske fascismes udvikling ikke kan adskilles fra kapitalismens udformning i Tyskland, så må også Hitler-flygtningenes historie undersøges i denne kontekst. Som følge heraf må forskningen spørge efter teorier og metoder, der kan analysere og forklare årsagerne til fascismens sejr i 1933 samt modstandskampens – begrænsede – resultater og erfaringer. I relation hertil har eksilforskningen på sit specifikke felt fortsat en opgave med at formidle disse historiske erfaringer. Denne erfaringsformidling drejer sig ikke om at formulere udialektiske analyser. Tværtimod, må opgaven være at afdække det historiske og det almene

²⁷ Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil... bd. 1. s. 5 og 7 (note 38).

²⁸ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur... bd. 7., s. 7 og s. 20; Bernard, C.: Deutsche Exilliteratur in der BRD-Forschung, i: Kürbiskern nr. 2/1975, s. 91–100.

²⁹ Jvf. Röder, W.: The political Exiles i: Biographisches Handbuch og s. XXXV ff. (note 2).

ved disse erfaringer. Men hensyn til de almene aspekter gælder det om at knytte an til de traditioner, der på trods af forskelligt politisk og ideologisk indhold, demonstrerer, at »uretten også kan bekæmpes med svage midler«.³⁰ I denne forstand kan og må eksilforskningen være antifascistisk. Den må holde fast i, at det var Hitler-fascismen, der var den umiddelbare årsag til landflygtighed og eksil mellem 1933 og 1945.

³⁰ Brecht, B.: *Gesammelte Werke in 8 Bänden*, Ffm, 1967, bd. VIII, s. 785f.